

LUND UNIVERSITY

Knockin` on heaven`s door

Hur död och döende hanteras på utbildningar för några människobehandlande professioner

Hjort, Torbjörn

2024

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Hjort, T. (2024). *Knockin` on heaven`s door: Hur död och döende hanteras på utbildningar för några människobehandlande professioner.* (Research Reports in Social Work; Vol. 2024, Nr. 2).

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Knockin' on heaven's door

Hur död och döende hanteras på utbildningar för några
människobehandlande professioner

TORBJÖRN HJORT

Knockin' on heaven's door

*Hur död och döende hanteras på utbildningar för
några människobehandlande professioner*

TORBJÖRN HJORT

Research Reports in Social Work 2024:2
School of Social Work | Lund

Omslagsbild: Oc Gonzalez, Unsplash.

ISBN i tryck: 978-91-8039-631-8

ISBN i elektronisk form: 978-91-8039-632-5

© Författaren och Socialhögskolan, 2024

Formgivning: Sandra Jeppsson, Socialhögskolan

Innehållsförteckning

Inledning.....	4
Metod.....	9
Resultat.....	12
Läkarprogrammet.....	12
Läkarprogrammet sammanfattning.....	18
Sjuksköterskeprogrammet.....	18
Sjuksköterskeprogrammet sammanfattning.....	27
Socionomprogrammet.....	28
Socionomprogrammet sammanfattning.....	32
Prästutbildningen.....	33
Diskussion.....	35
Referenser.....	40

Inledning

En elev på en skola avlider i en olycka, en tragisk händelse och en svår situation som behöver hanteras genom olika typer av stöd, samtal och ritualer eller arrangemang. Ansvaret för detta hamnar inte sällan i skolkuratorns knä. En hälso- och sjukvårdskurator ska ha ett förmodat sista samtal med en ineliggande patient som står inför döden. En läkare förbereder ett brytpunktssamtal med en patient. En sjuksköterska tar hand om de anhöriga strax efter att en patient avlidit i hjärtinfarkt på akuten. En präst förbereder ett möte med anhöriga inför en begravning. Detta är exempel på professioner som i olika kontexter möter död och döende, något som pågår dagligen och som i vissa fall är en del i dessa professioners arbetsvardag. Forskning visar att arbete med döden innebär en särskild dimension för olika professioner (McClatchey & King 2015, Kramer 1998, Wilson & Kirshbaum 2011). Som professionell ställs man inför svåra situationer som nästan kan upplevas som omöjliga. Döden kan vara svår att hantera och det krävs såväl mer teoretiska som erfarenhetsbaserade kunskaper avseende mötet med död och döende. Utöver detta är döden också något som påverkar den professionelle, då det egna förhållningssättet till döden också spelar en betydelsefull roll i arbetet. Döden är på olika sätt laddad och något som man i flera sammanhang försöker undvika att ta upp eller i alla fall dröjer med så länge det är möjligt. Människor, såväl patienter, klienter, elever, församlings-bor som professionella har alla sitt eget existentiella sätt att hantera och förstå döden och det kan vara svårt att läsa av och mötas kring dessa frågor.

Orsakerna till detta kan sökas såväl på makro-, meso- som mikronivå. På makronivå har döden blivit ”bortstädad”, den finns i allt lägre grad med som en del i människors liv utan har blivit förflyttad till mer eller mindre slutna rum som sjukhus och bårhus. Även om mer ”traditionella” begravningar fortfarande dominerar är det allt fler som väljer att inte arrangera någon begravning (Helgesson Kjellin, Sandberg & Sjöberg 2021). Norbert Elias (1985) menar att döden har blivit en anomali i det moderna samhället, och att den blivit alltmer förfrämligad. På mesonivå, eller i detta sammanhang verksamhets- eller organisationsnivå, är kunskaperna mer begränsade. Men möjligen finns det tendenser mot att döden på olika sätt organiseras allt längre bort från den övriga verksamheten. Även om till exempel hospice-

verksamheten i sig kan ses som något positivt, kan det också ses som ett uttryck för att man på olika sätt söker sårbarheter för sådant som kan kopplas till döden. På mikronivå pekar forskning (jfr Bauman 1992) mot att döden blivit alltmer främmande och kanske också skrämmande för den enskilde. Vi möter döden mer sällan, få yngre människor har till exempel sett en död människa. De sammanhang där ritualer, till exempel religiösa verksamheter, förr kunde utgöra ett sammanhang, tycks idag alltmer främmande för människor, i alla fall i ett land som Sverige (jfr Thurefjell 2021). Denna sammantagna bild tecknar en bakgrund till det sammanhang dagens välfärdsprofessionella befinner sig i när det gäller mötet med döden och döende. Vi vet inte om det var lättare eller mer naturligt tidigare när döden på olika sätt var en del av vardagen, men vi kan anta att döden inte var lika främmande som idag.

Men trots denna utveckling så finns ju död och döende kvar och olika välfärdsprofessioner möter och hanterar detta i olika sammanhang och med olika frekvens. En fråga som är relevant att ställa i detta sammanhang är vad några av de professioner som har till uppgift att möta och hantera död och döende får med sig vad gäller kunskaper om detta fält. I vilken grad och på vilka sätt förbereds olika välfärdsprofessioner för att möta död och döende bland patienter, klienter och sörjande?

Denna studie syftar till att belysa i vilken utsträckning och på vilket sätt läkare, sjuksköterskor, socionomer och präster i sin utbildning får ta del av kunskapsstoff som rör död och döende. Studien rör död och döende i en bred bemärkelse såsom bemötande gentemot de som står inför döden och deras anhöriga och det egna förhållningssättet till den aktuella tematiken. Däremot fokuserar studien inte på mer fysiologiska aspekter kring död och döende, detta är framför allt aktuellt inom läkar- och sjuksköterskeprogrammet.

De ovan nämnda professionerna möter på olika sätt och i olika utsträckning död och döende. De som arbetar inom till exempel palliativ vård och med begravingar (präster) möter döden förhållandevis ofta, medan döden förekommer i lägre grad inom andra verksamheter där dessa yrkesgrupper verkar. Ett frekventare möte med dessa frågor ger sannolikt en större säkerhet och trygghet i det egna förhållningssättet. Samtidigt blir döden förmodligen aldrig någon rutin eller något som kan hanteras genom manualer. Döden är något som är svårhanterligt för såväl de professionella som för de människor de möter.

Varje år dör ca 90 000 personer i Sverige, en klar majoritet av dessa berör på olika sätt professionella, i första hand sjukvården, men även verksamheter som socialt arbete eller Svenska kyrkan då denna har ett avtal med staten att hantera begravingar¹. Att stå inför döden eller vara anhörig till någon som har dött eller ska dö måste räknas till några av de situationer där en människa kan ses som mest utsatt. Vad finns det då för ambitioner om vilka kunskaper och kompetens de som möter dessa människor ska besitta? Att möta människor i samband med död och döende ställer höga krav på såväl kunskaper om hur människor reagerar i kris, som på hur man som professionell själv hanterar frågor om död och döende. Livets ändlighet har en existentiell resonansbotten som inkluderar alla, det är inte vissa specifika problemkategorier som dör, utan det gör alla vilket dels innebär att det är något allmänmänskligt, dels något som alla på olika sätt tvingas förhålla sig till.

Döden har på olika sätt förfrämligats i det moderna samhället. Den blir allt svårare att prata om, i ett samhälle som präglas av konsumtion och evig ungdom blir döden något av en anomali, något som inte passar in. Att prata om döden uppfattas som tabu – något man håller för sig själv (jfr Elias 2001). Bauman (1992) resonerar i termer av dödens obegriplighet, människan har svårt att föreställa sig något bortom tänkandet, bortom den egna existensen. I stället söker människan vägar för att förneka döden. Det är svårt att tänka sig att denna utveckling inte på något sätt har satt sitt avtryck bland de professioner som möter och hanterar döende och död. Frågor som mer generellt är svårare att ta upp har förmodligen en längre startsträcka och ett mer påtagligt motstånd också i dessa professioners verksamheter. Att döden förfrämligas påverkar förmodligen också de professionella och deras eget förhållningssätt, något som innebär andra förutsättningar både för dem själva och deras professionella verksamhet.

Samtidigt finns det forskning som pekar mot att döden, då den med hjälp av en ökad medial uppmärksamhet, också kan ha blivit mer familjär och personlig. I litteratur om till exempel palliativ vård (jfr Ternestedt 2020) lyfts aspekter som den egna identiteten och möjlighet till delaktighet och autonomi

¹ Svenska kyrkan är huvudman för begravningsverksamheten i hela landet utom i Stockholms stad och i Tranås kommun där kommunen är huvudman. I rollen som huvudman för begravningsverksamheten ska Svenska kyrkan tillhandahålla gravplatser och gravanläggningar för alla som är folkbokförda inom församlingens område, oberoende av tillhörighet till något trossamfund (Helgesson Kjellin, Sandberg & Sjöberg 2021).

fram i förhållande till döende. Även om döden på ett sätt blir mer tabubelagd och svår att tala om finns det samtidigt förväntningar på en god, värdig och fridfull död, förväntningar som inte sällan riktas mot olika välfärdsprofessioner (ibid). Detta spänningsförhållande finns det anledning att reflektera över. Å ena sidan är död och döende ett område som är svårt, tabubelagt och något som många vill eller försöker tona ner, men å andra sidan ökar krav och förväntningar på välfärdsprofessioner vad gäller kompetens, bemötande och kunskaper. De människor som i olika verksamheter möter professionella ska kunna förvänta sig ett professionellt och kompetent bemötande, något som innehåller såväl empati som omsorg, men också uppriktighet och transparens.

Ett allmänt förfråmligande av död och döende väcker frågor om hur de utbildningar som utbildar välfärdsprofessioner som möter och hanterar död i sin verksamhet väljer att lyfta fram denna fråga. Men andra ord kan det vara av intresse hur man från staten (inklusive Svenska kyrkan) ser på detta; hur man väljer att prioritera området och på vilka sätt det tas upp under utbildningen.

Bland dessa professionsutbildningar finns det naturligtvis mycket som ska rymmas, det blir lätt trångt bland alla olika lärandemål som idag delas in i kunskap och förståelse, färdighet och förmåga och värderingsförmåga och förhållningssätt. Många lärandemål är diffusa och ganska allmänna medan vissa är mer precisa och konkreta. Vissa aspekter ska förmodligen läsas in mer implicit medan andra blir mer explicita. I de nationella examensmålen i Högskoleförordningen synliggörs de mål man enats om ska gälla för examen i bland annat läkar- sjuksköterske- och socionomexamen. Frågan är om döende och död nämns bland lärandemålen i förhållande till dessa utbildningar. Svaret är nej, däremot finns en förhållandevis lång rad av andra tämligen konkreta och precisa mål uppsatta. Det finns ingen anledning att här ställa olika typer av mål mot varandra, eller ifrågasätta de prioriteringar som gjorts, de mål som inkluderas är alla relevanta och rimliga. Emellertid är det intressant att notera att explicita skrivningar om död och döende lyser med sin frånvaro, något som möjligen väcker frågor, i alla fall inom läkar- och sjuksköterskeprogrammet.

En möjlig invändning till detta resonemang är att död och döende kan vara förhållandevis rikt representerat i utbildningarna även om det inte finns bland de nationella examensmålen. Så kan det säkert vara, men likväl är det så att

de nationella examensmålen är juridiska dokument som är tvingande för de olika lärosätena. Därför är det rimligt att tänka sig att man inkluderar sådant som anses absolut nödvändigt för de olika professionsutbildningarna. Bland detta ingår, som nämnts ovan, inte död eller döende. Men det kan ju också vara så att detta anses vara tämligen basic, att man helt enkelt tar för givet att detta behandlas vid de olika professionsutbildningarna, och därför behövs det inte formuleras explicit i de nationella lärandemålen.

De nationella examensmålen kan ses som ”portalparagrafer” i förhållande till lokala program- och kursplaner. Lärosätena måste förhålla sig till de nationella examensmålen, men kan addera lokala lärandemål. Det finns alltså en viss grad av flexibilitet och här ser det olika ut hur explicita de nationella lärandemålen framstår i de lokala programbeskrivningarna och kursplanerna.

Den grundläggande frågan är om och på vilka sätt frågor om död och döende lyfts fram inom ramen för utbildningar av olika välfärdsprofessioner som kan förväntas möta och hantera döende och död i sina kommande yrkesutövningar. Död och döende finns ständigt närvarande inom delar av sjukvården och som en del av den verksamhet präster befinner sig i. Socionomer möter i olika utsträckning döden, men den förekommer i många av socionomyrkena och det är något man som socionom behöver förhålla sig till.

Metod

Det empiriska materialet bygger på kursplaner från tre utbildningar i form av program: läkar-, sjuksköterske- och socionomprogrammet. Dessutom ingår Svenska kyrkans pastoralteologiska utbildning. Läkarprogrammet är sex år, sjuksköterskeprogrammet är tre år och socionomprogrammet är tre och ett halvt år. Den pastoralteologiska utbildningen pågår under den tid de blivande prästerna läser religionsvetenskap (4,5 år) vid universitetet. Den vävs in på olika sätt men huvuddelen av denna utbildning är förlagd efter att de religionsvetenskapliga studierna är avslutade och består av ett år som Svenska kyrkan ansvarar för. Det finns fler yrken där man på olika sätt kommer i kontakt med död och döende som till exempel polis, brandkår eller begravningsentreprenör. Att dessa grupper inte är med beror på att det inte på samma sätt ligger i deras uppdrag att aktivt arbeta med död och döende. När det gäller begravningsentreprenörerna ligger dessa utanför då detta yrke inte kräver någon egentlig utbildning som innefattar stoff om död och döende. Givetvis vore det intressant att framöver även studera hur dessa yrkesgrupper förhåller sig till död och döende. Äldreomsorgen är naturligtvis också ett område där döden är ständigt närvarande, att arbeta med äldre kräver mycket av personalen, och här är död och döende något som kan vara svårt att hantera (jfr Strid 2007). Emellertid fokuserar denna studie på yrken som kräver universitetsutbildning, det vore dock både intressant och angeläget att titta på utbildningar med bäring på äldreomsorgen.

Att utgå från kursplaner har naturligtvis en hel del begränsningar. En kursplan är ett juridiskt och formellt dokument med en speciell form. Det är framtaget i syfte att visa på en hur en kurs hänger samman med nationella examensmål och vidare ska en kursplan visa hur kursens lärandemål kan uppnås. Det är en specifik form av dokument som inte säger allt om innehållet på en kurs. Det finns olika sätt på lärosätena att förhålla sig till kursplaner och beslutsgångarna är olika. Graden av ”byråkrati” skiljer sig mellan lärosätena och påverkar den arbetsinsats som krävs för att till exempel göra mindre revideringar i en kursplan. Ett uttryck för detta är att man på en del lärosäten strävar mot att inte vara alltför detaljerad då detta möjliggör mindre förändringar i kurser utan att kursplanen för den skull behöver revideras vilket kräver beslut på olika nivåer.

Lärandemålen är en del av en kursplan och på de flesta lärosäten följs den ordning som de nationella examensordningarna har. Lärandemålen är indelade i tre olika kategorier: kunskap och förståelse, färdighet och förmåga samt värderingsförmåga och förhållningssätt. Tina Mattsson (2024:13) diskuterar dessa mål och dess kopplingar till Aristoteles och menar att dessa mål kan kopplas till Aristoteles förnuftsdistinktioner, nämligen teoretiskt, tekniskt och praktiskt förnuft. Hon sammanfattar sitt resonemang som följer:

Det är alltså möjligt att förstå uppdelningen av kunskapsmål som att kunskap och förståelse avser fånga teoretiska kunskaper som handlar om att veta att, medan färdighet och förmåga avser tekniska kunskaper som avser förmågan att veta hur och kunna genomföra, medan värderingsförmåga och förhållningssätt avser praktiska kunskaper för mellanmänniskt samspel.

Uppdelningen mellan dessa olika typer av förnuft eller kunskap är onekligen lämplig när det gäller många olika områden, inte minst avseende människobehandlande professioner. I förhållande till arbete med död och döende fångar det på ett fruktbart sätt in de dimensioner som kan ses som betydelsefulla.

På alla tre utbildningarna, som på alla utbildningar, är det konkurrens om utrymmet. Det kommer ständigt propåer om teman och områden som bör inbegripas i utbildningarna. Detta gör att det i princip alltid pågår diskussioner om vad som ska inbegripas och möjligen strykas från utbildningar och hur mycket utrymme olika moment och teman ska ges. Om de nationella examensmålen i högskoleförordningen förändras krävs förändringar också i de lokala lärandemålen. 2018 infördes till exempel ett nationellt examensmål rörande mäns våld mot kvinnor och våld i nära relationer. Detta nya examensmål påverkade de lokala lärandemålen för en lång rad människobehandlande professioner. När denna rapport skrivs pågår en utredning initierad av regeringen om att se över Socionomutbildningen i förhållande till ungdomar och kriminalitet, möjligen kommer detta att landa i en förändrad skrivning gällande de nationella examensmålen.

Jag har skickat en förfrågan till samtliga lärosäten som ger läkar-, sjuksköterske- och socionomprogrammet. Jag har bett om kursplaner där död och döende behandlas, i många fall har jag också fått en del överskjutande information om att döden behandlas på olika sätt under utbildningarna, även om det inte syns i kursplanerna. Vissa lärosäten har varit förhållandevis

kortfattade medan andra har lagt ner en del arbete på att svara. Detta präglar också till viss del beskrivningen av hur döende och död behandlas på de olika utbildningarna, att vissa utbildningar ger en mer ingående beskrivning än andra kan bero på att den som svarat valt att vara mer utförlig. Det är inte givet att det också speglar utbildningen. Huvuddelen av kursplanerna rekvirerades under hösten 2022. I några fall skrev programansvarig eller motsvarande funktion att utbildningen var under översyn eller nyligen hade förändrats. Lärandemål avseende program och kurser är följaktligen rörlig materia som är under mer eller mindre ständig revidering.

Samtliga lärosäten utom två har svarat, något som innebär att den bild som ges av kursplanerna är förhållandevis komplett. Samtidigt är svaren varierande i så måtto att några lärosäten verkar ha svarat mer översiktligt, kanske ”skjutit från höften” och bifogat några kursplaner de tror är relevanta. Andra lärosäten har låtit frågan gå ut bland lärare och svaren har varit mer preciserade. Jag har inte återvänt till lärosätena och bett om preciseringar eller förtydliganden. Det material som ligger till grund för denna rapport utgörs av den information jag fått av lärosätena i form av programansvariga, studierektorer och enskilda lärare. Detta innebär förmodligen att den information jag utgår från är mer eller mindre fullständig. Tanken med denna rapport är inte heller att granska enskilda lärosäten utan snarare att få en översiktlig bild över hur några professionsutbildningar förhåller sig till döende och död.

Jag är själv socionom och arbetar på en socionomutbildning. Jag är medveten om att de frågor som berörs i denna rapport är förhållandevis marginella när det gäller diskussioner om vad socionomer bör kunna. Likväl finns det anledning att sätta sökljuset på dessa frågor då socionomer i olika sammanhang kommer i kontakt med och förväntas kunna hantera döende och död.

Resultat

Resultatet presenteras utifrån de olika utbildningarna. Inledningsvis presenteras och diskuteras hur död och döende behandlas i olika måldokument knutna till läkarprogrammet. Därefter följer en genomgång av sjuksköterskeprogrammet som åtföljs av socionomprogrammet. Avslutningsvis diskuteras prästutbildningen, denna genomgång är kortfattad då de dokument som styr prästutbildningen är betydligt mindre till antalet än vad som är fallet för de andra programmen.

Läkarprogrammet

Läkare är den profession som har ansvar för diagnosticering och behandling av patienter. Läkaren är inte alltid den som träffar patienterna mest, men är den som har många av de centrala samtalen om diagnos, prognos och behandling, i ansvaret ligger också att följa upp behandlingar. I förhållande till död och döende ligger det många olika typer av arbetsuppgifter beroende på sammanhang. Inom akutsjukvård handlar det om snabba och ibland livsavgörande beslut och insatser, i andra vårdkontexter hinner läkaren etablera någon form av relation med patienten vilket påverkar kommunikationen. Läkare har också vad som ibland kallas ”svåra samtal” vilket till exempel kan handla om att meddela en diagnos eller ett undersökningsresultat, något som kan innebära ett svårt besked för patient och anhöriga. En annan kontext är i dödens ”väntrum”, det vill säga vård av svårt sjuka och döende där man följer, och ansvarar för, en patients sista tid.

Läkarprogrammet är en utbildning som omfattar 12 terminer. Enkelt uttryckt kan utbildningen beskrivas som att den går från att bygga en teoretisk bas till att innehålla alltmer kliniska inslag. Ett vanligt upplägg är att det finns ett spår benämnt Professionell utveckling som löper genom utbildningen och vars syfte är att förbereda studenterna för ett professionellt förhållningssätt utöver det rent medicinska. I de nationella examensmålen för läkarprogrammet nämns inte död eller döende på något explicit vis.

När det gäller Göteborg har man förändrat utbildningen varför den senare delen är under utfasning och den tidigare delen är ny. Under den första delen

berörs inte död eller döende i någon större grad, på termin 3 nämns lärandemålet: "Visa ett professionellt förhållningssätt vid mötet med den döda människan (kroppsdonation, dissektionsverksamhet) samt förmåga till självreflektion vid känslomässigt svåra situationer". Man betonar också att frågor kring döende och död sannolikt kommer att tas upp längre fram i programmet, bland annat i mentorskapsgrupper. I kursplanen för professionell utveckling (PU), ett stråk som på olika sätt integreras i de ordinarie kurserna, nämns död och döende inte explicit, men några lärandemål som till exempel: "öva på att bemöta patienter och närstående", "diskutera etiska dilemman tillsammans med handledare och andra studenter" och "läsa böcker och titta på film för reflektion". Men det är ett antagande, det framgår inte explicit.

På Karolinska lyfter man fram frågor som kan relateras till död och döende i ett antal kurser. På kursen, Klinisk medicin 7: Cancer och palliativ medicin, är död och döende centralt. När det gäller kunskap och förståelse lyfts bland annat följande fram: "beskriva patofysiologin för vanliga, plågsamma symtom och fynd och redogöra för lidande utifrån fysiska, psykiska, sociala och existentiella komponenter hos patienter med obotlig, regredierande, livshotande sjukdom", vidare: "redogöra för vanliga tecken som ses hos den döende patienten". Ett annat mål inom ramen för kunskap och förståelse är: "redogöra för etiska och juridiska regler och överväganden i samband med vård i livets slutskede, inklusive möjligheten att avstå från behandling respektive att avsluta livsuppehållande behandling". När det gäller färdighet och förmåga förekommer även här explicita skrivningar avseende död och döende: "bedöma och bistå med mottaglighet för och föra samtal med patienter och närstående kring svåra frågor vid viktiga brytpunkter i en cancerpatients sjukdomsförlopp" och: "konstatera dödsfall och kommunicera dödsfall till anhöriga", vidare: "reflektera över reaktioner hos sig själv och andra medarbetare vid möte med patienter i livets slutskede och deras anhöriga". Avseende förhållningssätt och värderingsförmåga lyfts två mål fram: "tillämpa ett palliativt förhållningssätt i mötet med svårt sjuka patienter och deras närstående", vidare: "problematisera egna värderingar, empati och ett professionellt förhållningssätt i interaktion med patienter, närstående och medarbetare". Det sista lärandemålet kan vara en standardskrivning som gäller på flera kurser.

En annan kurs som lyfts fram vid Karolinska är Klinisk medicin 8: Akuta tillstånd och Medicinsk handlingsförmåga. Här finns ett par lärandemål som skulle kunna vara relevanta för temat död och döende: ”redogöra för etiska och juridiska principer som reglerar beslut om behandlingsbegränsning”, ”identifiera potentiellt livshotande tillstånd på ett strukturerat sätt och genomföra ett initialt omhändertagande, både individuellt och som del av ett team i akuta situationer”, och ”använda metoder för att identifiera egna och andras stressreaktioner och tillämpa verktyg för stresshantering vid exponering för stress hos sig själv och andra”.

Här förekommer sådant som kan vara relevant även om död och döende inte nämns explicit. Karolinska tycks ha kommit förhållandevis långt i att integrera frågor om död och döende i sin utbildning. I en kurs om cancer och palliativ vård finner dessa frågor ett naturligt sammanhang och ganska många lärandemål pekar mot just död och döende. Vad jag kan utläsa sker undervisning i en varvad form av campusförelagd och VFU-baserad² undervisning.

Linköping svarar att det kan vara svårt att i kursplanerna urskilja vad som faktiskt behandlas under utbildningen rörande död och döende. De lyfter emellertid fram att studenterna under en termin, i samband med dissektioner, gruppvis besöker bårhuset. I detta moment, som bland annat sjukhusprästen ansvarar för, får studenterna se hur en död människa ser ut.

Under termin 6 fokuseras mer på döendet och hur detta är en central fråga för läkaren. Det innebär bland annat att man arrangerar en temadag om döende och palliativ medicin. Dagen avslutas med simuleringar där studenterna får träna på att konstatera dödsfall på simulator (docka). Bredvid dödsbädden sitter simulerade anhöriga (skådespelare) och studenterna får öva på att möta deras frågor och reaktioner. I kursplanen finns några mål som kan kopplas till frågan om döende och död. När det gäller kunskap och förståelse lyfts: ”redogöra för principer för palliativ respektive geriatrisk vård”, ”redogöra för principer för att på ett respektfullt sätt fastställa dödsfall med

² VFU står för verksamhetsbaserad undervisning och innebär att studenten är ute i en verksamhet. Denna typ av kurser har tidigare haft benämningar som till exempel praktik. Dessa kurser kan vara olika långa och ha olika upplägg. Men grundtanken är grovt uttryckt att studenten ska få möjlighet att omsätta och pröva sina kunskaper i en praktisk verksamhet.

indirekta kriterier” och ”förklara juridiska och etiska regler kring livsuppehållande behandling och död” fram.

Under termin 11 diskuteras ett fall där en patient har avlidit i hemmet och läkaren ska åka dit och konstatera dödsfallet. I kursplanen för termin 11 förekommer begreppet palliativ medicin som en av flera delar vid majoriteten av lärandemålen. Detta implicerar att död och döende kommer in i kursen på olika sätt. De mål som explicit lyfter fram död och döende är: ”självständigt hantera dödsfall inom och utom sjukvården” och ”värdera och reflektera kring information och fynd vid dödsfall inom och utom sjukvården”.

När det gäller Linköping finns det anledning att ställa frågor om vad som finns bakom kursplanerna. Precis som för de övriga lärosätena är det intressant att notera att man lyfter fram att död och döende behandlas på flera olika sätt under utbildningen. Emellertid syns det inte riktigt bland kursplanerna. På några ställen lyfts det fram, men då i huvudsak utifrån ett medicinskt/somatiskt perspektiv.

Vid Lunds universitet lyfter man fram kursen Klinisk medicin 3 och som omfattar 30 hp och ges termin 8, företrädesvis inom PU-delen. Bland lärandemålen som har direkt bäring på död och döende märks: ”Argumentera kring etiska frågeställningar med anknytning till omhändertagande vid svår sjukdom/kroppsskada och i livets slutskede”, vidare: ”På ett fördjupat plan resonera kring palliativa behandlingar och andra situationer där det finns skäl att avstå från behandling”. Ett tredje lärandemål formuleras som följer: ”Föra resonemang kring existentiella frågor hos sig själv och andra i utsatta situationer”.

När det gäller kursens innehåll lyfts bland annat följande fram: ”Kursen innebär även en fördjupning i existentiella frågor, bemötande och samtal vid svår sjukdom och nära förestående död”.

Det är alltså fråga om att dels fokusera på studentens möte med patienter rörande svåra beslut och samtal inför döden. Men fokus riktas också mot studenten själv där reflektion förväntas ske kring existentiella frågor.

Uppsala lyfter fram fyra kursplaner samt material om utbildningsmoment rörande eutanasi. I en kurs (Klinisk medicin 1) lyfts förmågan att genomföra ett preoperativt samtal, med fokus på riskpatienter, fram. Vidare, under värderingsförmåga och förhållningssätt, förväntas studenten redogöra för etiska grundprinciper vid bedömning av svårt sjuk patient och bland annat identifiera situationer där vårdbegränsningar kan övervägas. I Klinisk

medicin 3 ska studenten kunna ”redogöra för principer för, och motivera val av, kurativ eller palliativ cancerbehandling”. När det gäller Färdighet och förmåga ska studenten kunna ”värdera suicidal intention” och avgöra vårdnivå och behandling bland annat utifrån en suicidbedömning. Ett annat mer standardmässigt lärandemål är att kunna ”kommunicera besked om utredningsresultat, diagnos och behandling till en patient på ett sätt som överensstämmer med legala, etiska och medicinska krav”. Vidare förväntas studenten kunna ”använda aktivt lyssnande och motivationsverktyg och visa empati i svåra patientsamtal”. Här finns det anledning att anta att delar av denna typ av samtal har bäring på död och döende. I beskrivningen av innehållet i Klinisk medicin 3 framkommer att: ”I kursen ingår också kunskaper, färdigheter och förhållningssätt som behövs för att kunna hjälpa patienter med malign sjukdom, såsom kunskap om akuta och sena komplikationer av malign sjukdom, palliativ medicin samt förmåga att ge svåra besked”. I kursen Professionell utveckling 1–2 lyfts framför allt (Värderingsförmåga och förhållningssätt) målen ”att diskutera och formulera egna värderingar och reaktioner till döden” och att ”känna till och värdera etiska frågeställningar i förhållande till dödshjälp” fram.

Uppsala beskriver också olika undervisningsmoment där död och döende fokuseras. Ett handlar om att studenterna läser Kristian Gidlunds bok ”I kroppen min: resan mot livets slut och alltings början” varpå de skriver en reflektion som diskuteras i en gruppdiskussion med handledare. Vidare finns ett filmseminarium där studenterna tittar på filmen ”Att gråta med ett leende” som handlar om dödshjälp. På detta följer en gruppdiskussion med handledare. Ytterligare ett moment utgörs av en föreläsning om etiska aspekter av eutanasi. Här blir det mest en diskussion av etiska aspekter som kanske har väckts hos studenter i samband med filmseminariet. Senare under utbildningen blir det en mer djupgående föreläsning, när studenterna har fått samlas ihop flera kliniska erfarenheter.

I Umeå förekommer undervisning om död och döende på lite olika sätt. Svaren som inkommit pekar på att olika aktörer på utbildningen inte har överblick eller insyn i utbildningens alla delar. En betydande del av undervisning inom det aktuella temat tycks ske inom spåret professionell utveckling. Utöver termin 4 och 7 förekommer döende och död ”i stort” på andra terminer utanför PU-utbildningen, till exempel på de kliniska terminerna där palliativ medicin behandlas.

De terminer som lyfts fram är termin 4 där döden tas upp under en etikvecka. Vidare diskuteras döden under den Professionella utvecklingen med fokus på patientens perspektiv. Här handlar undervisningen bland annat om läsning av skönlitteratur för att ge studenterna upplevelser och insikter som berikar möten med patienten (där döden och döendet står i centrum). En central tematik under terminen är att studenterna ska få insikt i hur svåra medicinska besked och tillstånd kan relateras till en persons sociala och kulturella kontext. Undervisningen sker i form av föreläsningar, rollspel och diskussioner i grupp. Under etikveckan under denna termin ges undervisning i medicinsk-etiska frågeställningar som bland annat uppstår i förhållande till livets slutskede. I kursplanen finns ett explicit lärandemål kopplat till död och döende: ”förmåga att reflektera över sitt egna förhållningssätt till lidande och död”.

På termin 7 ingår ett moment om att ge dödsbesked. I kursplanen till denna termin finns också ett explicit kursmål om död och döende, emellertid finns det flera andra där det implicit går att läsa in att frågor på detta tema kan vara aktuella. Det explicita lärandemålet har följande formulering: ”identifiera sitt eget behov av ytterligare kunskap och förstå behovet av att livslångt utveckla sin kompetensvisa förmåga till etisk analys och reflektion över sin läkarroll och som beslutsfattare i relation till patienter, närstående, medarbetare och andra yrkesgrupper, liksom sitt eget förhållningssätt till hälsa, sjukdom, lidande och död”.

Det sjunde lärosätet som erbjuder läkarprogrammet är Örebro. Precis som för de andra lärosätena framhåller Örebro att undervisning och moment om död och döende förekommer på olika sätt under utbildningen, men kanske inte lyfts fram explicit i kursplanerna. Det förekommer blandade utbildningsmoment och lärandemål som kretsar kring bland annat palliativ vård, obduktion, etik, geriatrik, juridik, dödliga sjukdomar etcetera. En anledning till att död och döende inte nämns explicit är att de inte är föremål för temaspecifika examinationer. Vidare ingår det i den utbildningsövergripande strimman som kallas ”Professionell utveckling” vilket innebär att det inte mer explicit syns i kursplanerna. På termin 5 lyfts emellertid följande lärandemål fram: ”Reflektera över egna tankar i möte med döden och visa förståelse och respekt för olika livsåskådningars syn på döden, döendet och den döda kroppen”. Under termin 6 lyfts följande lärandemål fram: ”i ett internationellt perspektiv kunna förklara viktigare hälso-,

sjukdoms- och dödsorsaker inom aktuellt tema”. Och för termin 8 nämns: "möta patienter och deras närstående vid svår sjukdom samt kunna förmedla innebörden av kurativt respektive palliativt syftande behandling”.

Läkarprogrammet sammanfattning

Sammantaget svarar de olika lärosätena att undervisning på temat död och döende förkommer i olika utsträckning. Det framkommer att det förekommer en del undervisningsmoment som rör kroppen och döden, alltså den rent medicinska dimensionen av döden. Här handlar det till exempel om att fastställa dödsfall och att se tecken på olika faser i en döende kropp. Det finns anledning att anta att dessa olika moment också ger upphov till reflektioner och diskussioner som rör icke-medicinska aspekter av död och döende, men dessa explicitgörs inte i någon större utsträckning. I princip alla lärosäten svarar att temat förekommer inom olika delar av utbildningen men det lyfts inte explicit fram bland lärandemålen. Det går dock att se nyanser och skillnader mellan lärosäten och det hade varit intressant att närmare studera orsaker bakom dessa skillnader.

Sjuksköterskeprogrammet

Sjuksköterskorna är de som håller i vården och som tillsammans med övrig personal (undersköterskor etcetera) bedriver den dagliga omvårdanden av patienter. Om läkarna är de som ställer och meddelar diagnoser, ger förslag på behandling och sedan följer upp behandlingen är sjuksköterskan den som på olika sätt finns närmare patienten under denna process. Detta kan innebära att sjuksköterskorna etablerar en närmare och annorlunda relation till patienterna än vad läkarna gör. En annan typ av relation kan förmodligen innebära såväl möjligheter som svårigheter i mötet med död och döende. I möjligheterna ligger öppningar för en djupare kontakt kring svåra frågor, men också svårigheter då närmare relationer (även om de betraktas som professionella) också kan vara utmanande vid frågor som rör död och döende. Forskning (till exempel Andersson, Salickiene & Rosengren 2015) visar att förhållandevis nyutbildade sjuksköterskor inte är tillräckligt förberedda för

att möta död och döende. En konsekvens av detta kan vara att de blir utbrända eller utvecklar ångest i förhållande till sitt arbete.

I denna genomgång är det sjuksköterskeprogrammet jag studerar. Det finns specialistutbildningar när det gäller till exempel palliativ vård och jag utgår från att dessa har ett mer gediget innehåll när det gäller möte med död och döende. I denna studie är intresset riktat mot hur man från lärosätenas håll ser på denna fråga när det gäller den grundläggande utbildningen, den som alla sjuksköterskor har med sig. När det gäller den nationella examensordningen nämns inte död och döende explicit bland lärandemålen. Det förekommer en del andra explicita teman, men död och döende lyfts inte fram.

I Göteborg lyfter man fram två kurser som behandlar död och döende. Den första är en kurs med benämningen Hälsa och ohälsa ur ett livscykel-perspektiv och det som nämns i kursplanen är: ”tillämpa aktuella lagar och författningar relevanta för omvårdnad av barn och ungdom, vid psykisk ohälsa, palliativ vård och omvårdnad av äldre”. I kursen Palliativ vård (7,5 hp) är i princip samtliga lärandemål inriktade på död och döende. Bland de mer explicita målen finns: ”tillämpa samtalsfärdigheter om döden”, ”reflektera över det egna förhållningssättet till döende och död” och ”reflektera över samhällets syn på döende och död”. Denna kurs fokuserar explicit på död och döende, såväl när det gäller i relation till patienter, den egna relationen till döden som till döden ur ett mer samhälleligt perspektiv. Kursen ges inom ramen för palliativ vård där döden på olika sätt är förväntad, det är oklart om den mer oväntade döden också behandlas här eller på något annat moment under utbildningen.

Högskolan i Skövde ger ett omfattande svar där tre kurser lyfts fram. Inom utbildningen har man noterat att studenter är oförberedda på att möta död och döende när de påbörjar sin VFU. Under termin 1 ges två föreläsningar om etik i omvårdnaden och vård i livets slutskede. Här berörs etiska dilemman, bland annat utifrån exempel från verkliga händelser. Studenterna ges också möjlighet att diskutera dessa frågor. I den andra föreläsningen fokuseras regler, författningar och rutiner i samband med palliativ vård, men även vad som sker i kroppen när patienten går in i livets slutskede. Dessa moment är placerade före studenternas VFU. När de kommer tillbaka från VFU:n genomförs grupparbeten som är kopplade till seminarium som hanterar patientberättelser. De föreläsningar som ges på området är kopplade till

grupparbeten och avhandlas i olika seminarium. Studenterna får också ta del av och diskutera en film som hanterar död och döendet hos en liten flicka som är svårt sjuk och avlider i cancer. Denna film hanterar etiska dilemman och behov av omvårdnad i samband med vård i livet slutskede.

Under termin 2 finns ytterligare inslag om palliativ vård. I kursen Kommunikation i omvårdnad erbjuds en föreläsning som fokuserar på hur man som sjuksköterska bemöter och skapar relationer med döende patienter och deras anhöriga. Under denna föreläsning berörs också brytpunktsamtal och vilken betydelse team- och personcentrerad vård har för palliativ vård. I föreläsningen behandlas också andra delar av palliativ vård. Studenterna erbjuds också en föreläsning av en sjukhuspräst som föreläser om att möta människor i kris och sorg – momentet är kopplat till en slags workshop med frågeställningar som studenterna får bearbeta i smågrupper. På kursen förekommer också rollspel där en av berättelserna hanterar rädsla för att dö och existentiella frågor.

Under termin fem ges en kurs där det finns inslag om existentiella samtal och katastrofvård. Här får studenterna kunskaper i det akuta omhändertagandet och akuta dödsfall. De får ta del av en inspelad föreläsning kring existentiella samtal och olika patientberättelser som bearbetas i grupper och vid seminarium.

I förhållande till utbildningens kursplaner fokuseras moment om död och döende inte lika explicit. I kursen Vårdandets etik finns en passus om bland annat ”vård vid livets slut”. I kursen Kommunikation i omvårdnad berörs ”kommunikation vid olika skeden i livet”. Även i kursen Delaktighet och lärande nämns död och döende indirekt: ”Områden som behandlas under kursen är livets början, barnet och familjen och vård i livets slut”. I kursen Hälsa och vårdande är ett lärandemål: ”beskriva etiska och existentiella frågor av betydelse för patienter i komplexa vårdsituationer”.

I svaret från Högskolan i Skövde nämns att man i kontakt med andra sjuksköterskeutbildningar förstått att studenter generellt sett inte upplever sig fullt förberedda på att vårda i palliativ vård och vård i livets slutskede. Vad som också framkommit är att man från flera lärosäten tycker det är svårt att teoretiskt och praktiskt hitta bra vägar pedagogiskt när det gäller undervisning om död och döende.

I Gävle lyfter man framför allt fram en kurs (termin 3) som betydelsefull när det gäller undervisning om död och döende: ”Folksjukdomar och

långvariga sjukdomstillstånd ur ett vårdande och medicinskt perspektiv”. Här behandlas bland annat palliativ vård och det finns lärandemål som: ”urskilja hur hopp och lidande beskrivs ur ett patient-, närstående- och sjuksköterskeperspektiv” och ”omhänderta en avliden person med fokus på den avlidnes och de närståendes önskemål utifrån etik, religion, författningar och hygieniska aspekter”.

Vidare skriver man i sitt svar att möte med död och döende också sker under den verksamhetsförlagda delen, men att det beror mycket på vilken verksamhet studenten befinner sig i.

I Jönköping finns en kurs om 4,5 hp med specifik inriktning på palliativ vård. Här ligger flera av lärandemålen inom ramen för död och döende: “give details of the care of adult patients and those close to them in the event of death”, ”demonstrate an understanding of existential, social and cultural dimensions of the grieving process” och “show ability to perform difficult conversations with adult patients and those close to them”. Om dessa tre första lärandemål i huvudsak berör patientorienterade dimensioner så pekar lärandemålet “reflect on and analyze own thoughts at the approach of death and problems of separating own and others` needs in the nursing of adult dying patients” mer på studentens egna förhållningssätt till döden.

Vid Blekinge Tekniska högskola lyfter man fram en kurs med lärandemål som tar upp palliativ vård: ”problematisera begreppet palliativ vård” och ”reflektera över vad palliativt förhållningssätt och vårdfilosofi innebär”. I sitt svar lyfter BTH också fram att man undervisar om den aktuella tematiken i ett flertal andra kurser i samband med andra moment och olika patientfall, så som reflektioner, workshops och externa föreläsare. Bland annat nämns VFU:n som en del av utbildningen där studenter möter död och döende.

Linnéuniversitet skriver i sitt svar att de inte erbjuder speciellt mycket rörande död och döende, och inget som syns i någon kursplan. Det som tas upp idag är kopplat till Elsa-materialet³ från Cancerfonden och diskuteras i en kurs om patientens/familjens värld. Utbildningen genomgår en revidering och till våren 2023 kommer programmet att förändras, med ny utbildningsplan. Då kommer det att finnas en kurs under termin 5 som innehåller teman som omvårdnad vid komplexa vårdbehov och palliativ vård.

³ Utbildningsmaterial som är utgivet av Cancerfonden.

Här är ett exempel på ett lärosäte som inte plockat upp teman som berör döende och död, men som är i startgroparna för att öka inslaget om detta genom en kurs som bland annat berör palliativ vård.

Kristianstad erbjuder en kurs (13,5 hp) som på olika sätt berör död och döende: Personcentrerad omvårdnad vid livshotande tillstånd. Denna kurs innehåller lärandemål med explicit bäring på död och döende, till exempel: ”i en simuleringsituation, med ett teambaserat och personcentrerat förhållningssätt, kunna ta initiativ till bedömning och vidta lämpliga åtgärder i rollen som sjuksköterska i samband med akuta och livshotande sjukdomstillstånd” och ”utifrån en samtalsmodell kunna genomföra ett samtal för att identifiera personens fysiska, psykiska, sociala och existentiella problem och behov samt utifrån beslutsstöd föreslå lämpliga omvårdnadsåtgärder vid livshotande obotlig sjukdom samt att analysera och reflektera över samtalet”. Vidare förekommer mål som i högre grad riktar sig mot studentens eget förhållningssätt till död och döende:” kunna reflektera över och ha egen handlingsberedskap vid vanliga krisreaktioner hos sig själv, patient, närstående, kollegor och samhället i stort”, ”kunna reflektera över sin egen och andras förmåga och inställning till att möta och samtala om existentiella frågor med personer med obotlig livshotande sjukdom” och ”kunna reflektera över attityder till döende och död i samhället och i olika kontexter”. I lärosätets svar framkommer också att studenter tränas i personcentrerade samtal på fenomenologisk grund och existentiella frågor vilket sker på flera terminer. Det förekommer också föreläsningar med existentiell bäring på andra terminer.

Här förekommer en del undervisning kring död och döende, dels med inriktning mot en tänkt patient med anhöriga, men dels också i förhållande till studentens eget förhållningssätt till död och döende.

Uppsala ger ett tämligen begränsat svar, de skickar utbildningsprogrammet. Det är svårt att hitta något med direkt bäring på denna studies frågor i utbildningsprogrammet. Bland kursplanerna nämns inte döende eller död vad jag kan se. Det finns formuleringar som pekar mot svåra livssituationer etcetera, men inget som explicit fokuserar på död och döende.

I Halmstad lyfter man fram två kurser i sitt svar, en obligatorisk och en valbar. Den obligatoriska fokuserar delvis på palliativ vård, men det finns inget explicit om död eller döende med bland lärandemål eller i kursinnehåll. Den valbara kursen är mer explicit, i kursens huvudsakliga innehåll uttrycks:

”Begreppen tidig och sen palliativ vård, en god död, strategier, evidens, palliativa samtal, döendet och sorg behandlas”. Bland lärandemålen finns bland annat: ”visa förmåga att kommunicera och samtala med patienter och närstående utifrån en palliativ vårdsituation” som ju pekar mot undervisning med bäring på död och döende. Denna kurs är dock valbar, vilket ju innebär att enbart en del av studenterna tar del av detta stoff.

Mittuniversitetet redovisar fem kursplaner varav fyra berör temat död och döende. En kort kurs om 0,5 poäng handlar om HLR på barn. Kursplanen är mycket kortfattad och säger egentligen inget om vad som sker på kursen. Två kurser Hälsa och ohälsa 1 och 2 tar upp frågan och har något lärandemål om palliativ vård samt några mål som inkluderar livets slutskede. Även i kursen Hälsa och ohälsa 3 tas bland annat något om palliativ vård upp, men i innehållet nämns också att kursen innehåller moment om barn och döden. Även detta lärosäte lyfter fram att studenterna inom ramen för VFU kan möta mer om död och döende, men att detta beror på VFU-placering.

I Malmö lyfter man fram två kurser, en kurs om 30 poäng där en av fem delkurser innehåller lärandemål som berör livsförlopp vilket inkluderar ”livets slut”. Här finns alltså döden med som en tämligen begränsad del. Den andra kursen ges under termin 6 och innehåller till en del VFU. I beskrivning av kursen innehåller den bland annat: ”Den preventiva, kurativa, stabiliserande, stödjande och palliativa omvårdnaden fördjupas och omvårdnadsprocessen tillämpas för en grupp patienter med olika komplexitet i sitt sjukdomstillstånd, svårt sjuka och döende”. I en av delkurserna fokuseras hemsjukvård och palliativ vård. Här formuleras ett lärandemål som lyder: ”redogöra för palliativ och säker vård med fokus på smärtlindring utifrån ett personcentrerat perspektiv med beaktan av fysiska, psykiska, sociala och existentiella behov i en hemsjukvårdskontext”. Något mer explicit kring död och döende formuleras alltså inte i kursplanerna som man hänvisar till i svaren. Uttryck som existentiella behov borde emellertid ha bäring på död och döende.

Borås lyfter fram fyra kurser där död och döende behandlas på olika sätt. Det framgår emellertid inte riktigt i kursplanerna. I en kurs på termin 2 nämns dock följande i beskrivningen av innehållet: ”Vårdandet studeras utifrån patient och närstående perspektiv där människans grundläggande och specifika behov vid hälsa, ohälsa, sjukdom och vid livets slut behandlas”. I en kurs på termin 4 om psykisk hälsa ska frågor kring suicid aktualiseras. I

kursplanen nämns inget om detta. I kursen Komplex vård som ges under termin 5 finns två lärandemål med fokus på död och döende: ”redogöra och visa förståelse för patientens och närståendes hälsoresurser och hälsohinder i förhållande till ohälsa, sjukdom och vid livets slut” och ”värdera patientens och närståendes existentiella behov i förhållande till ohälsa, sjukdom och vid livets slut”.

Även vid detta lärosäte går medarbetares skriftliga beskrivningar utanpå sådant som omnämns i kursplanerna. I beskrivningarna tycks döden behandlas på olika sätt. I kursplanerna, som ändå innehåller förhållandevis mycket och detaljerade aspekter av vad en sjuksköterska bör kunna, är det emellertid glest avseende formuleringar om död och döende.

Mälardalen specificerar inte direkt några kurser, men nämner den första kursen på utbildningen som innehåller två mål som kan knytas till död och döende: ”redogöra för innebörden av vårdvetenskapliga grundbegrepp och teorier i ett livscykelperspektiv från födelse till död” och ”visa kunskaper och färdigheter i grundläggande omvårdnad, arbetsteknik och förflyttningskunskap samt omhändertagande vid dödsfall”. Om begreppet lidande kan kopplas till död och döende lyfts detta begrepp fram i en kursplan. Det finns ytterligare en kurs med inriktning mot äldrevård som innehåller lärandemålet: ”reflektera kring innebörden av palliativ vård samt identifiera, bedöma och åtgärda vårdbehov i livets slut”. I övrigt redovisar Mälardalen ingen undervisning eller lärandemål som mer specifikt tar upp frågor om död och döende.

Linköping lyfter i sitt svar fram ett undervisningsmoment om död och döende som inte finns med i kursplanerna. På lärosätet finns en policy om att vara återhållsam med detaljer vid formuleringen av kursplaner för att möjliggöra flexibilitet för förändringar eller tillägg av moment i kurserna. Under termin 2 finns till exempel ett moment som heter pedagogisk visning av död där studenterna tillsammans med präst får se en död person. Detta moment genomförs inför studenternas VFU, där de ju kan komma att möta patienter som avlider. Men när det gäller formuleringar i kursplaner finns det endast med på en kurs på termin 6: ”Sammanställa samband mellan etiologi, patofysiologi, symptom, medicinska diagnoser, omvårdnadsdiagnoser och åtgärder samt behandling vid akuta och komplexa tillstånd inklusive vård vid livets slut”. På detta lärosäte lyfter man fram ett explicit moment som emellertid inte omnämns i någon kursplan. Men när det kommer till

kursplanerna är moment om död och döende förhållandevis glest förekommande.

På Sophiahemmets sjuksköterskeprogram lyfter man fram fyra kursplaner, men vad jag kan se förekommer det skrivningar om död eller döende i två av dem. I en kurs som man hänvisar till om psykiatri kan man tänka sig att frågor som rör till exempel suicid hade kunnat inbegripas, men så är inte fallet. I en kurs som föregår VFU:n ska studenten: ”visa insikt om och förståelse för vård i livets slutskede och omhändertagande efter döden”. Bland kursinnehållet nämns: ”Studenterna ska tillägna sig grundläggande kunskaper om vad som händer i kroppen vid livets slut samt omvårdnad vid livets slutskede”. En annan kurs som omnämns fokuserar på den äldre människan, men här lyfts inte död eller döende fram på något explicit sätt. I en kurs om palliativ vård finns det förmodligen en hel del implicit om död och döende i texten, men uttalat finns endast följande lärandemål: ”förklara människans döende-process”. I lärosätets svar skriver man att man kommer in på ämnet även på andra kurser, inte minst på VFU-kurserna.

Karolinska hänvisar till sin kursplan över sjuksköterskeprogrammet. Vid en genomgång av de olika kurserna nämns teman som har bäring på död och döende vid ett fåtal tillfällen. På termin två nämns ”palliativt förhållningssätt, döende och död” gällande kursinnehållet, som ett tema bland många. På en annan kurs om psykisk ohälsa nämns suicidalitet. I en kurs om omvårdnad nämns i beskrivningen ”vård och omvårdnad i samband med döende och död” och ”existentiella samtal”. Det finns emellertid en valbar kurs om cancervård där den aktuella tematiken tangeras, dock inte på något explicit sätt bland lärandemålen. Död, döende och närliggande tematiker berörs alltså på olika ställen under utbildningen. Temat nämns dock enbart vid innehållsbeskrivningar och finns inte med som något lärandemål.

Lund lyfter fram tre kurser, två på termin 2 och en på termin 5. På termin 2 finns ett lärandemål: ”reflektera över sorg och sorgprocesser i samband med livets slut” och det mer medicinskt inriktade: ”ange olika kliniska tecken i samband med nära förestående och inträffad död och motivera omvårdnadshandlingar i dessa sammanhang”. På termin 5 finns en kurs som heter Omvårdnad vid komplexa ohälsotillstånd, på denna kurs finns tre lärandemål som mer eller mindre explicit berör död och döende: ”identifiera och presentera innebörder av lidande, samt utifrån dessa beskriva och förklara omvårdnadsproblem relaterat till svårt sjuka personer i olika åldrar samt deras

närstående” och ”förklara konsekvenser av indirekta och direkta dödsriterier”. Det tredje lärandemålet med bäring på död och döende är ovanligt explicit i förhållande till många andra utbildnings- och kursplaner: ”identifiera, värdera och reflektera över existentiella behov i samband med svår sjukdom, döende och död”. Det är naturligtvis svårt att värdera vad denna formulering innebär, men lärosätet har valt att mer explicit formulera ett lärandemål som handlar om just reflektion kring död och döende.

I Luleå lyfter man fram två kursplaner varav den ena är inriktad mot omvårdnad av äldre. Här finns lärandemålet: ”förstå döendeprocessen och beskriva vård och omvårdnad vid livets slut” och ”reflektera över vad vård i livet slut innebär för den äldre personen och dennes närstående”. I beskrivning av kursinnehåll för denna kurs nämns: ”Den normala döden och vård i livets slut”. Den andra kursplanen som lyfts fram behandlar vård vid akuta sjukdomstillstånd, här nämns döden ur ett annat perspektiv bland lärandemålen: ”beskriva dödsbegreppet och relatera det till organdonation”. Men även en tredje kurs som fokuserar komplexa vårdsituationer och som verkar vara den avslutande kursen på programmet tar upp död och döende då flera av lärandemålen inbegriper palliativ vård. Vidare nämns begreppet suicid på en kurs om psykisk ohälsa. I Luleå fångas tematiken kring död och döende upp på olika sätt, inte i någon högre grad, men det finns med.

I Umeå hänvisar man till att frågor om död och döende tas upp under VFU-baserade kurser. Studenterna har här schemalagd reflektionstid som kan inbegripa vård i livets slutskede och möten med personer och familjer. I Umeå har man också en kurs om palliativ omvårdnad där död och döende tycks ha fått en förhållandevis central plats. Bland kursinnehållet nämns bland annat: ”Vanliga fenomen vid livshotande sjukdom och död såsom sorg, skam/skuld, tröst, hopp och mening ingår i kursen”. Även bland lärandemålen finns formuleringar som mer precist pekar på döende och död: ”redogöra för kroppsliga förändringar; samt fysiska, psykosociala och existentiella behov i samband med döende, död och sorg” och ”reflektera över och analysera kommunikation med döende människor och deras närstående samt egna tankar inför döden”. I Umeå lyfts sålunda död och döende fram i utbildningen, man har också valt att bland lärandemålen betona betydelsen av att studenten reflekterar över sitt förhållningssätt till sin egen död.

Utbildningen vid Dalarnas högskola redovisar två kurser som behandlar frågor om död och döende. Den första kursen, Metoder och teorier vid symtom och tecken på hälsa/ohälsa II, är en kurs om 7,5 hp med lärandemål som inbegriper livets slut. Den andra kursen fokuserar på äldre och innehåller ett lärandemål, ”reflektera över omvårdnad vid livets slut”, som explicit lyfter fram frågan om död och döende. Dalarnas högskola har en kurs där vård vid livet slut ges en förhållandevis central plats. Något lärandemål om att studenterna ska reflektera över den egna döden tycks inte finnas.

I Örebro hänvisar man till en kurs om 15 hp, Omvårdnadsvetenskap, Klinisk omvårdnad IV samt geriatrisk och palliativ vård, där flera av lärandemålen är riktade mot vård i livets slutskede, om än inte explicit. Noterbart är också att det inte finns något uttalat lärandemål som rör studentens reflektion över det egna förhållningssättet till döden, trots att det är en omfattande kurs som enbart riktar sig mot äldre och vård i livets slutskede.

Marie Cederschiölds högskola lyfter fram två kursplaner. Den ena kursen är en bred kurs på termin 2 som inte innehåller något explicit lärandemål om död och döende, men död och döende nämns i kursens innehållsbeskrivning. Den andra kursen ges under termin 5 och fokuserar palliativ vård. Här nämns palliativ vård i en större del av lärandemålen, men intressant är också två lärandemål som avviker något i en jämförelse med många andra kursplaner avseende sjuksköterskeprogrammet. Det första, ”redogöra för döende och död i välfärdssamhället” signalerar att studenten förväntas föra resonemang om döden i ett samhälleligt sammanhang och det andra ”kritiskt granska det egna förhållningssättet till döende och död” fokuserar på studentens tankar om den egna döden. Detta sista lärandemål finns med på några utbildningar, men det första är ovanligt.

Högskolan Väst hänvisar till en kursplan om palliativ vård. Här finns det gott om lärandemål som inbegriper palliativ vård, studenten förväntas kunna ”självständigt beskriva fysiska och psykiska förändringar i livets slutskede”. Men det finns inget lärandemål som mer explicit lyfter fram död eller döende.

Sjuksköterskeprogrammet sammanfattning

Det finns en lång rad sjuksköterskeprogram i Sverige, och även om de förmodligen i stort fokuserar på samma övergripande lärandemål utifrån den

nationella examensordningen, så tycks det också finnas en variation över hur de prioriterar olika teman. Olika lokala förutsättningar tycks spela en viss roll, som till exempel enskilda personer som ser det som betydelsefullt att prioritera frågor om död och döende. Ett vanligt argument är att det är under VFU:n som många studenter möter död och döende och att detta inte riktigt låter sig fångas bland lärandemålen. När frågor om det aktuella temat lyfts fram är det ofta på kursen som berör palliativ vård, och i vilken utsträckning denna del av vården behandlas på de olika utbildningarna varierar. Inom palliativ vård är det till viss del den planerade eller väntade döden som står i fokus. När det gäller den mer oväntade döden är det förhållandevis glest bland lärandemålen. En annan notering som man kan göra är att när död och döende förekommer har den inte sällan en tämligen medicinsk slagsida, det vill säga det handlar mer om somatiska och kroppsliga dimensioner än om förhållningssätt och känslor.

Socionomprogrammet

När det gäller socionomutbildningen kan inte döden förväntas vara något som är centralt för kursplanerna. Emellertid möter socionomer död och döende på olika sätt och i olika sammanhang, beroende på vilket område de arbetar inom. Det mest påtagliga är förmodligen som hälso- och sjukvårdskuratorer. Socionomer är också de som i många sammanhang förväntas vara den profession som hanterar samtal och olika typer av insatser som rör död och döende. En skolkurator kan till exempel hantera olika aspekter av en elevs död. Med andra ord möter socionomer döden, de förväntas ta ansvar och hantera svåra situationer och svåra samtal som rör död och döende. Av denna anledning är det intressant att se på hur utbildningarna hanterar frågor om död och döende. Sedan 2019 är hälso- och sjukvårdskurator en skyddad titel då legitimation infördes. Utbildningen omfattar 60 hp och ligger på avancerad nivå. Utbildningen ges för närvarande vid fem lärosäten. Inom ramen för denna utbildning är det rimligt att tänka sig, även om det inte är givet, att frågor om död och döende behandlas. Inom ramen för denna rapport är det emellertid enbart Socionomprogrammet som studeras.

I svaren från lärosätena signalerar man att döden är något som ges ett tämligen marginellt utrymme. Några för förhållandevis utvecklade

resonemang om hur man ändå försöker förbereda studenter på att möta existentiellt utmanande frågor medan andra mer kortfattat konstaterar att det inte förekommer något om död eller döende på deras utbildning.

I Umeå är svaret att man berör döden i ganska begränsad utsträckning. Man berör mycket kort död och döende i en samtalskurs, där ett av de etiska dilemman som studenterna arbetar med handlar om en patient i livets slutskede. På en valbar kurs med inriktning mot äldre, på termin 7, tas döden upp i en föreläsning. Det finns också ett mycket kort inslag utifrån en vinjett på termin 1. På utbildningen noterar man att många studenter inte är vana att tänka på och handskas med temat död.

På Mittuniversitetet lyfter man fram fyra kursplaner, varav en är en valbar kurs riktad mot socialt arbete med äldre. Ingen av kursplanerna nämner något om döende, död, livets slutskede etcetera. Åldrande och ålderdom är så nära döden kursplanerna kommer, såväl när det gäller lärandemål som beskrivning av innehållet.

I Dalarna nämns sex kurser där temat berörs. Man framhåller exempelvis att döden berörs i tämligen begränsad utsträckning och det nämns ingenting om död eller döende explicit i kursplanerna, varken avseende lärandemål eller kursinnehåll. Det finns en kurs om äldre och en kurs om våld, men död och döende nämns inte explicit i kursplanerna.

Utbildningen i Uppsala erbjuder inga direkta utbildningsinslag när det gäller död och döende. Man hänvisar till två kurser, en valbar med inriktning mot äldre (som för tillfället är vilande) och en om människan i ett livsloppsperspektiv. I dessa kurser nämns emellertid inte frågor om död och döende på något explicit vis. I övriga hänvisar man till att studenterna möjligen möter död och döende under sin VFU.

På Marie Cederschiölds högskola lyfter man fram att man under termin 2 arbetar med ett livsloppsperspektiv. När det gäller döende, död och sorg, ges en föreläsning om dessa teman ur ett huvudsakligen samhällsvetenskapligt perspektiv. I detta ligger också en orientering i sorgens uttrycksformer i teori och praktik. I kurslitteraturen finns ett avsnitt i en bok som berör palliativ vård av äldre, och det förekommer även kompletterande artiklar kring ”såväl hur vi kan förstå vår tids sätt att se på och hantera döende och död inklusive den palliativa vårdens utveckling” (mailsvar).

I Göteborg erbjuds inte, i alla fall inte utifrån kursplanerna, någon undervisning om död eller döende. Halmstad svarar på samma sätt, i nuläget finns inte död eller döende med på någon kurs.

I Gävle finns inte heller tematiken omnämnd i någon kursplan. Emellertid erbjuds studenterna en föreläsning om sorg och kris, med påföljande frågestund. De läser också en bok om sorg och livsomställningar.

Jönköping uppger att de inte har speciellt mycket om död eller döende, men det finns ändå inslag på kursen ”Grundläggande psykologi”, som läses förhållandevis tidigt under utbildningen. Där används en bok om sorg och livsomställningar. Man erbjuder också en valbar kurs med inriktning mot äldre. Död eller döende finns inte omnämnt, vare sig i lärandemål eller bland kurslitteraturen som ligger i kursplanen, åtminstone inte explicit. En annan kurs som skulle kunna beröra det aktuella temat är en valbar kurs om Krisledarskap. Det är mycket möjligt att död och döende inbegrips i kursen, men det benämns inte i kursplanen.

Högskolan i Väst erbjuder en kurs om 7,5 hp med inriktning mot äldre och funktionshinder. Några explicita formuleringar om döende och död finns inte. Möjligen kan ”Livsvillkor, livslopp och existentiella perspektiv” som finns i kursbeskrivningen peka mot att frågor om döden behandlas.

I Karlstad behandlas döden på några olika ställen under utbildningen. Under termin två finns ett moment som fokuserar på socialgerontologi och socialt arbete med äldre. Här diskuteras döden utifrån ett livsloppsperspektiv, med riktning framåt, det vill säga att man blir mer medveten om att man har kortare tid kvar framåt än bakåt, vilket kan innebära att vissa äldre kanske vill prata och planera för sin begravning och kan även ha existentiella frågor. Döden omnämns vidare i förhållande till socialgerontologiska teorier, huruvida det ”goda åldrandet” handlar om att förbereda sig för döden, ta avstånd från samhället, vara eller inte vara tillfreds med livet man levt och så vidare. Suicid hos äldre är också något som tas upp. I Karlstad skriver man vidare att döden inte finns i något kursmål och inte examineras, möjligen skulle någon tentamensfråga kunna handla om döden men det har ännu inte blivit så.

Under termin 4 förekommer undervisning om människor i kris och sorg, men inga lärandemål eller examinationer är kopplade till detta. Under termin 7 behandlas socialgerontologi och i samband med detta ges en föreläsning som inkluderar döden utifrån olika socialgerontologiska teorier.

I Linköping skriver man att det inte förekommer speciellt mycket undervisning om död och döende men lyfter ändå fram några moment där det förekommer. I en föreläsning på en valbar kurs med äldreinriktning på termin 7 presenteras en historisk tillbakablick över hur ensamhet och döende blivit frågor för välfärdsstaten och framför allt hur palliativ vård växt fram i Sverige. I detta sammanhang presenteras också idén om en god död och hur det omsätts i policy och praktik i fokus. Denna föreläsning, i något modifierad form, förekommer också på en annan kurs på termin 7. På en annan kurs på termin 7 förekommer en föreläsning om palliativ vård som exempel på kunskapsutveckling inom en välfärdscontext. På den förut nämnda äldrekursen ges också en föreläsning som bland annat fokuserar på synen på äldres suicid och kulturella skript om äldres död. Linköping erbjuder således ett par föreläsningar som inbegriper döden, lejonparten av denna undervisning är dock valbar.

Linnéuniversitetet nämner några kurser där tematiker som rör död eller döende finns eller kan finnas med. Det är inget som fokuseras på i kursplaner eller lärandemål men glimtar till i kurslitteratur etcetera. I en kurs om kommunikation, bemötande och ledning förekommer ”död och döende” i korta avsnitt i kurslitteraturen i samband med avsnitt om krissamtal som kan gälla att människor förlorat eller riskerar förlora någon närstående. Själv mord och självmordsförsök omnämns perifert på några kurser. Under en kurs får studenterna själva skapa case och då händer det att någon väljer case där barn förlorat en förälder.

I Lund förekommer inte direkt någon undervisning om död eller döende, möjligen kommer det upp under en kommunikationskurs där bland annat kris och bemötande behandlas. I en valbar kurs på avancerad nivå om äldre och åldrande förekommer det, i alla fall i litteraturen, inslag om död och döende. Men det är inget som görs explicit i kursplanerna.

Inte heller i Malmö är döden eller döende något som explicit tas upp under utbildningen. I deras svar nämns en föreläsning på termin 4 som berör palliativ vård och samtal om vården. På utbildningen behandlas äldre och åldrande på olika kurser, bland annat på en valbar kurs. Utöver detta berörs döden under missbrukstemat, men då mer i termer som en konsekvens av drogberoende och inte explicit med fokus på döden och döende. Även om temat död och döende möjligen diskuteras inom ramen för olika kurser är det i Malmö inte något som framkommer i några kursplaner.

Mälardalen behandlar inte död eller döende på något mer explicit sätt. I sitt svar nämner man några kurser som tar upp temat. På någon kurs berörs psykosociala och existentiella aspekter av åldrande och livsloppsperspektiv, dessa ämnen berör död. Men död eller döende omnämns inte i några kursplaner.

I Örebro svarar man att död och döende behandlas på olika sätt under socionomutbildningen. På socionomprogrammet vid Örebro universitet behandlas teman relaterade till döden och döende på olika sätt. Under termin två har studenterna samtalsövningar där studenterna arbetar med olika "case". Ett sådant case handlar om en svårt sjuk och döende kvinna. Även på termin fyra möter studenterna, i ett liknande utbildningsmoment, frågor om död och döende då ett case handlar om en svår förlust och studenterna får utveckla sina kunskaper och förståelse för hur ett system påverkas av en förlust (i det aktuella fallet familjesystemet). Under den sjunde, och sista terminen, ges den valbara kursen "Perspektiv på äldre och åldrande" (15 hp). På den kursen kommer döden och döende in, bland annat genom föreläsningar som sätter fokus på mer existentiella frågor om liv och död som åldrande innebär. Bland annat läser studenterna här en artikel som fokuserar på vården av död och döende på vårdhem. Det man också lyfter fram är ett moment på termin 3 som behandlar ämnet döden genom fokus på sorg och kris. Studenterna deltar på en temadag där teorier om kriser, bemötande och omhändertagande vid kriser och sorg tas upp. Studenterna träffar en kurator vid onkologisk vårdavdelning som berättar om socialt arbete med människor i kris och sorg samt om hur sorg och kris uttrycks i olika åldrar. Efter temadagen genomför studenterna en större skriftlig inlämningsuppgift som bland annat fokuserar på frågor om död och döende.

I Stockholm omnämns döden i en föreläsning på den fjärde terminen på en kurs om äldre och funktionshinder. Vidare finns det ett moment (föreläsning och seminarium) på en kurs om äldre på avancerad nivå. Om denna ges som valbar kurs till grundstudenter är oklart.

På Södertörn är svaret att tematiken inte tas upp under utbildningen.

Socionomprogrammet sammanfattning

Socionomutbildningen har ingen tydlig profilering mot döende eller död, tvärtom förekommer detta tema i en tämligen begränsad omfattning. På en

del utbildningar tycks frågan knappt beröras medan andra lärosäten på olika sätt lyfter fram temat, om än i begränsad omfattning. Det sammanhang där frågan i första hand tycks aktualiseras är på kurser om äldre och åldrande, dessa ligger ofta som valbara kurser varför det endast är en del av studenterna som tar del av detta stoff. Tidigare under utbildningen ligger ofta ett pass om kris och sorg, detta får förmodligen samtliga studenter på ett program ta del av. Men det är en stor variation huruvida detta moment finns med och vad det innehåller. Socionomutbildningen är ständigt i stöpsleven och det pågår ofta diskussioner om möjliga förändringar. Det finns flera avnämare som har olika typer av önskemål och förväntningar kring vad som ska ingå i utbildningen. Bland annat handlar dessa diskussioner om hur nära det sociala arbetets praktik utbildningen bör befinna sig. När det gäller temat om död och döende kan man tänka sig att avnämarna är färre och har en svagare röst än när det gäller frågor som till exempel missbruk eller barn som far illa. Frågor som mer direkt rör socialtjänsten prioriteras ofta, bland annat i förhållande till sjukvården. För hälso- och sjukvårdskuratorer är frågan om död och döende tämligen central, men de aktörer som har intressen här har sett ett hälso- och sjukvårdskuratorsprogram sjösättas och kanske innehållet på grundutbildningen inte är av samma vikt då. Kompetens och kunskap av frågor som rör död och döende är ju inte en fråga som pockar på uppmärksamhet i så måtto att de granskas, utvärderas och avkrävs åtgärder.

Prästutbildningen

Även om anknytningen till Svenska kyrkan blir allt mindre bland befolkningen i Sverige är det fortfarande en institution dit människor i förhållandevis stor utsträckning vänder sig vid kris och sorg (Helgesson Kjellin, Sandberg & Sjöberg 2021, Thurfjell 2019). Fortfarande är olika ritualer och arrangemang som handlar om död och avsked till stor del kopplade till Svenska kyrkan. Naturligtvis vänder sig människor som räknar sig till en annan trosuppfattning till andra verksamheter, men i denna studie har jag begränsat mig till präster i Svenska kyrkan. Utöver att hantera sorgesamtal och begravningar möter präster människor som vänder sig till kyrkan för tröst, existentiell oro och andra frågor som inte sällan har kopplingar till död och döende. Utöver det mer traditionella

församlingsarbetet arbetar präster också som sjukhuspräster, något som ofta innefattar frågor om död och döende.

Att bli präst i Svenska kyrkan kräver två olika typer av utbildningar, dels magisterexamen i teologi eller religionsvetenskap, dels en ettårig pastoralteologisk utbildning som ges i Svenska kyrkans regi. Den pastoralteologiska utbildningen ges i Lund och Uppsala. När det gäller den pastoralteologiska utbildningen bygger den dels på studier, dels på praktik (tre veckor) i en församling. I kursplanerna som rör de olika kurserna som ges inom ramen för det pastoralteologiska programmet finns inte någon skrivning som specifikt lyfter fram död eller döende som kursinnehåll eller lärandemål.

Det finns emellertid anledning att anta att de blivande prästerna möter den aktuella tematiken på olika sätt, inte minst under praktiken. Det är dock intressant att notera att det inte nämns bland lärandemålen, bland annat då detta förmodligen ses som en förhållandevis central del av prästers arbetsuppgifter, i alla fall av allmänheten.

Diskussion

Det övergripande intrycket är att död och döende är förhållandevis frånvarande i de olika kursplanerna. Temat behandlas i och för sig på en del utbildningar men inte i särskilt stor utsträckning. Det är intressant att notera de skillnader som finns, vissa lärosäten tycks erbjuda en betydligt mer omfattande undervisning än andra. Intrycket är, utifrån mailkonversation med de olika lärosätena, att det kan bero på ett särskilt engagemang hos vissa av lärarna. De argumenterar att studenterna annars kommer ut i arbetslivet och är oförberedda på att möta död och döende.

Att undervisa om död och döende är svårt. Ju mer personliga frågorna blir, det vill säga ju mer det handlar om det egna förhållningssättet till döden desto svårare blir det. Lund Hagelin med flera (2022) visar att just svårigheterna att hitta pedagogiska grepp som hanterar existentiella frågor kring död och döende är en betydelsefull orsak till att undervisning om palliativ vård, död och döende inte ges i speciellt stor omfattning på sjuksköterskeprogrammen.

Ett uttryck för detta är att den undervisning som finns på det aktuella temat, framför allt på sjuksköterskeprogrammet, i första hand handlar om vård av döende och patienters död. På några lärosäten har man adderat moment som rör reflektioner över det egna förhållningssättet till döden, men det är inte speciellt vanligt. Detta, att också reflektera över det egna förhållningssättet till döden, är en fråga som forskning tar upp på olika sätt avseende utbildning inom såväl socialt arbete som för vårdpersonal (jfr McClatchey & King 2015). Det är en sak att få ökade kunskaper om hur man bemöter döende etcetera, men detta påverkas av hur man själv ser på döden. Många är rädda för eller har en skräck för döden som kan påverka deras möjligheter att arbeta professionellt med patienter eller klienter. Emellertid är det svårt att skapa utbildningsmoment som är relevanta och som kan vara ett stöd för studenter i förhållande till denna tematik.

Ett sätt att öppna upp för andra undervisningsmoment är att låta praktiken eller VFU:n hantera frågor om döden. Flera av programmen uppger att det är under VFU:n som studenter, om de befinner sig i sammanhang som möter död och döende, får möjlighet att träna sig i att möta detta tema. Det kan naturligtvis vara så att studenters möte med död och döende bäst sker inom

ramen för praktik eller i kliniskt sammanhang, men det kan också ses som ett sätt att avhända sig ett ansvar för svåra frågor.

Det finns med största sannolikhet en lång rad orsaker till att död och döende för en förhållandevis tynande tillvaro, i alla fall i förhållande till de nationella examensmålen och de mer formella kursplanerna, det vill säga sådant som anses som tvingande att ta upp under utbildningarna. På en del lärosäten beskriver man emellertid att död och döende på olika sätt behandlas inom ramen för olika moment. Men det är den formella sidan jag studerar inom ramen för denna rapport. Jag kommer nedan att resonera kring fyra olika typer av förklaringar kring varför döden utelämnas eller ges marginellt utrymme på utbildningarna.

Den första rör att död och döende anses *mindre viktigt*, i alla fall om det ställs emot andra tematiker som anses centrala för utbildningarna. Den andra förklaringen fokuserar på hur döden i allt högre grad har kommit att bli ett *tabubelagt* fenomen i samhället. En tredje förklaring innebär att temat på olika sätt *tas för givet*, att det är så inbäddat i till exempel yrken inom sjukvården och att de därmed inte görs explicita i kursplaner etcetera. En fjärde förklaring tar sin utgångspunkt att det är *svårt att undervisa om* och skapa bra undervisningsmoment kring död och döende, bland annat på grund av ämnets känslighet.

Som jag nämnt tidigare är det trångt i såväl nationella examensmål som i kursplaner. Det är mycket som ska finnas med och nya frågor och teman knackar på dörren för att komma in. Socionomutbildningen befinner sig ständigt i en situation där olika intressen och avnämare från yrkesfält, politik och olika typer av intressegrupper har uppfattningar om vad som bör inrymmas i utbildningen. Det kan till exempel röra att nytexaminerade socionomer bör ha större kunskaper om vissa delar av de arbetsuppgifter som väntar, till exempel barnavårdsutredningar. Från politiskt håll kan det också finnas förväntningar på förändringar i utbildningen. En annan möjlighet kan vara relationen mellan grundutbildning och vidareutbildning på mastersnivå. Inom till exempel socionomutbildning finns ett hälso- och sjukvårdskuratorsprogram där frågor om död och döende i alla fall berörs och för sjuksköterskor finns mastersprogram om palliativ vård där den aktuella tematiken kan förväntas vara central. Att man från lärosäten och andra instanser inte skulle se död och döende som ett betydelsefullt område behöver inte vara fallet, det är snarare i konkurrens med andra områden och

förväntningar som död och döende får ta ett steg tillbaka. Möjligen har den aktuella tematiken svårt att placera sig högt upp på olika topp- eller önskelistor för frågor och teman som ”måste” ges plats på utbildningarna. Död och döende tycks sällan bli någon het potatis, varken politiskt eller medialt.

En andra möjlig förklaring kan vara att döden har alltmer kommit att bli något som är svårt att prata om och förhålla sig till. Det är något som sker och hanteras på sjukhus långt bortom människors vardagsliv. Det har kommit att bli något som är svårt att beröra, prata om och som vi helst undviker att beröra. I vissa fall används begreppet tabu, Kearl (1989) menar till exempel att döden ersatt sex som samhällets stora tabu. Även Ariés (1981), Elias (1985) och Bauman (1994) lyfter fram liknande synsätt vad gäller dödens förändrade roll i samhället, de skriver i termer av att döden har förfrämligats. Man kan tänka sig att död och döende har kommit att placeras utanför examensmål och kursplaner och ersatts av andra i sig lovvärda aspekter som till exempel hållbarhet, sådant som inte är lika svårt att närma sig. När det gäller de sjukvårdsinriktade utbildningarna kan man tänka sig att medicinska och behandlingsorienterade frågor placeras högre upp på listan över vad studenter bör lära sig. Frågor som rör död och döende kanske också har svårt att hitta en plats på kurserna då de inte givet kan placeras in i ett naturvetenskapligt eller samhällsbeteendevetenskapligt sammanhang. Möjligen drar de mer åt ett, i alla fall till en del, mer existentiellt håll. Evidens är ju något som är centralt för de aktuella utbildningarna (förutom prästutbildningen), och det kan ju vara svårt att väva in detta i mötet med och förhållningssätt till död och döende.

En tredje förklaring skulle kunna vara, i alla fall avseende utbildningarna för läkare, sjuksköterskor och präster, att död och döende på något sätt tas för givet och att det därför inte lyfts fram på något mer formaliserat sätt. Döden är ju på ett sätt ett givet existentiellt faktum som på olika sätt finns med för både sjukvårds- och prästutbildningar. På socionomutbildningarna förekommer det kurser om kris och sorg som ju också berör tematiken. Utbildningarna sker till viss del genom VFU eller genom församlingspraktik och tanken är möjligen att studenterna där möter död och döende och på olika sätt reflekterar över olika aspekter tillsammans med sina handledare. Det kan vara så att lärosäten (och utbildningsansvariga politiker) menar att död och döende i ett utbildningssammanhang bäst hanteras i en verksamhetskontext.

Det kan vara svårt att skapa undervisningsmoment som på ett fruktbart sätt hanterar frågor om död, både den egna och andras. Kanske tänker man att det blir mer naturligt och mer "hands on" om mötet med dessa frågor sker under handledning i en faktisk verksamhet. Att möta dessa frågor i en praktisk eller klinisk verksamhet under handledning är säkert både nödvändigt och lärorikt, men möjligen går studenten miste om möjligheter till ett mer kunskapsbaserat och teoretiskt lärande kring död och döende. Vidare är det inte givet att mer systematiserade möjligheter till reflektion ges i en praktisk/klinisk verksamhet.

En fjärde förklaring rör att döden är svår att undervisa om, det är svårt att hitta lämpliga och relevanta undervisningsmoment som förmår hjälpa studenter med reflektioner om död och döende ur olika perspektiv. Tidigare studier inom sjuksköterskeprogrammet pekar på just detta (se till exempel Andersson, Salickiene & Rosengren 2015). Bland materialet till denna studie finns det emellertid en del exempel på försök att ändå hitta lämpliga undervisningsmoment. Bland annat sker detta genom att studenterna tittar på och diskuterar en film om det aktuella temat, det kan också röra sig om att man samtalar om en roman eller biografi. Temat är känsligt och personligt och kan skapa en spänd undervisningssituation som är svår att hantera. Döden är något personligt och det kan vara svårt att förutse hur studenter kommer att reagera. En del studenter kan uppleva reflektion kring döden, både mer generell men också kring den egna döden, som svårt och kanske till och med ångestfyllt. En förutsättning för att skapa relevanta och givande undervisningsmoment torde vara en trygg miljö och sammanhang där studenterna både ges utrymme till reflektion och utbyte av erfarenheter och tankar. Frågor som rör död och döende är utmanande och det är förmodligen lätt att trampa fel i olika undervisningssituationer. Det kan vara svårt att hantera dessa frågor i förhållande till studenternas integritet, till exempel vad gäller religionstillhörighet, värderingar etcetera.

Det finns säkerligen flera andra förklaringar till hur död och döende hanteras i lärandemål och kursplaner. Denna rapport är långt ifrån heltäckande, jag hade kunnat kontakta lärosätena för mer information, till exempel genom intervjuer och på så vis få en mer djupgående bild om hur död och döende hanteras på utbildningarna. Men detta är en början och min förhoppning är att rapporten kan bidra till en fortsatt diskussion. Jag vill avslutningsvis betona att denna rapport inte ska läsas som en recension av de

olika utbildningarna – det som beskrivs är ett resultat av de kursplaner som lyfts fram av lärosätena och de svar som givits. Det kan mycket väl vara så att den faktiska bilden ser annorlunda ut. Men lärandemål är ändå ett slags hårdvaluta i detta sammanhang, så denna rapport ger ändå *en* bild av hur det ser ut, men det finns förstås fler.

Referenser

- Andersson, E., Salickiene, Z., & Rosengren, K. (2015). To be involved — A qualitative study of nurses' experiences of caring for dying patients. *Nurse Education Today*, 38144-149.
- Ariés, P. (1981) *The hour of our death*. Penguin Books.
- Bauman, Z. (1992) *Döden och odödligheten i det moderna samhället*. Daidalos.
- Elias, N. (1985) *The loneliness of the dying*. Oxford: Blackwell.
- Kearl, C.K. (1989) *Endings. A sociology of death and dying*. Oxford University Press.
- Hagelin Lund, C., Melin-Johansson, C., Ek, K., Henock, I., Österlind, J. & Browall, M (2022) Teaching about death and dying – A national mixed-methods survey of palliative care education provision in Swedish undergraduate nursing programmes. *Scandinavian Journal of Caring Science* 36(2):545-557.
- Helgesson Kjellin, K., A. Sandberg & L. Sjöberg (2021) *En "riktig" begravning. Förändringar i begravningsseden inom Svenska kyrkan 2010-2020*. Svenska Kyrkan.
- Kramer, B.J. (1998) Preparing social workers for the inevitable. A preliminary investigation of a course on grief, death and loss. *Journal of Social Work Education* 34(2): 211-227.
- McClatchey, I.S. & King, S. (2015) The impact of death education on fear of death and death anxiety among human services students. *OMEGA – Journal of Death and Dying* 7(4):343-361.
- Mattsson, T. (2024) *Hälso- och sjukvårdskuratorsprogrammet – Uppföljning av en nystartad utbildning*. Research Reports in Social Work 2024:3. Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Thurfjell, D. (2021) *Det gudlösa folket: de postkristna svenskarna och religionen*. Nordstedts.
- Strid, AL. (2007) *Att arbeta i dödens närhet: Rutiner och ritualer i äldreomsorg*. Lunds universitet: Meddelande från Socialhögskolan 2007:2.
- Ternstedt, BM. (2020) Döden i samhället, i Andershed B & Ternstedt BM (red) *Palliativ vård. Begrepp och perspektiv i teori och praktik*. Lund: Studentlitteratur, 2:a upplagan.
- Wilson, J., & Kirshbaum, M. (2011). Effects of patient death on nursing staff: a literature review. *British journal of nursing*, 20(9), 559-563.

Död och döende på utbildningar för några människobehandlande professioner

Varje år dör cirka 90 000 personer i Sverige, en klar majoritet av dessa berör på olika sätt människobehandlande professioner. Att stå inför döden eller vara anhörig till någon som har dött eller ska dö måste räknas till några av de situationer där en människa kan ses som mest utsatt. Vad finns det då för ambitioner om vilka kunskaper och kompetens de som möter dessa människor ska besitta? Att möta människor i samband med död och döende ställer höga krav på såväl kunskaper om hur människor reagerar i kris som på hur man som professionell själv hanterar frågor om död och döende.

I denna rapport presenteras en studie av hur död och döende tas upp i utbildningar för läkare, präster, sjuksköterskor och socionomer. Studien fokuserar på kursplaner och lärandemål, det vill säga sådant som utbildningsprogrammen formellt måste behandla.

Studien är inte någon granskning av enskilda lärosäten utan ambitionen är snarare att försöka ge en översiktlig helhetsbild över vad blivande läkare, präster, sjuksköterskor och socionomer förväntas ha för kunskaper och förhållningssätt om död och döende.

LUNDS
UNIVERSITET

**SAMHÄLLS-
VETENSKAPLIGA
FAKULTETEN**

Research Reports in Social Work 2024:2
ISBN 978-91-8039-631-8